Ege Coğrafya Dergisi
Aegean Geographical Journal
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ecd
e-ISSN: 2636-8056

Received: 24 July 2025 | Accepted: 31 October 2025

17. YÜZYIL OSMANLI COĞRAFYASININ GÖZLEMCİ TANIĞI: EVLİYA ÇELEBİ'NİN COĞRAFYACI KİMLİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Exploring the Geographical Perspective of Evliya Çelebi: A Study Based on the Seyahatname in the Context of 17th-Century Ottoman Geography

Faruk SARIUSTA[1]
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü
fsariusta@nku.edu.tr

Kübra ERHAN
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü
kerhan@nku.edu.tr

Abstract

Travel writing is one of the sources that constitute geographical literature. Also known as memoirs or travel diaries, such works have their origins in antiquity. During the Middle Ages, Islamic geographers made significant contributions to the genre, producing some of its best-known examples. One of the most prominent examples is Evliya Çelebi's Seyahatname (Book of Travels), a major work of 17'(th)century Ottoman historical geography. As the written record of a half-century journey, the Seyahatname is a rich archive through which the traveller conveys the geographical, historical and sociocultural characteristics of his era, shaped by his knowledge, intellectual perspective and unique narrative style. The work reflects the geographical worldview of the period through observation-based information, detailed physical and human geographical descriptions of places, and a comparative and relational approach to space and phenomena. In this respect, the Seyahatname is a foundational source for a variety of research fields, particularly geography and history. Although he was primarily a traveller, Evliya Çelebi also emerges as one of the foremost geographers of his time given the scope and depth of his work. This study aims to explore Evliya Çelebi's geographical identity through a textual analysis of the Seyahatname, supported by selected examples. In this context, the geographical elements in the Travelogue were coded using the MAXQDA program and distributed according to volumes. As a result of the text analysis conducted on the Travelogue, it can be evaluated as a field study on 17th-century geography. However, when Evliya Çelebi's observation, description, and analysis skills are evaluated within the conditions of his time, they also confer upon him the identity of a geographer.

Keywords: Evliya Çelebi, Seyahatname, Geography, Spatial Description, Historical Geography

Öz

Coğrafya literatürünü oluşturan kaynaklardan biri de seyahatnamelerdir. Anı kayıtları ya da seyahat günlükleri olarak da isimlendirilen seyahatnamelerin tarihi ilk çağa kadar uzanmaktadır. En bilinen eserlerin ortaya çıktığı Orta Çağda ise bu türe İslam coğrafyacılarının önemli katkıları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl tarihi coğrafyasının kanıtı olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi, bu türdeki en önemli eserlerden biridir. Yarım yüzyıllık bir seyahatin metni olan Seyahatname; seyyahın bilgisi, entelektüel bakış açısı ve kendine özgü üslubuyla döneminin coğrafi, tarihi, sosyokültürel özelliklerini aktardığı zengin bir arşivdir. Daha çok gezi-gözleme dayalı derlenen bilgilerle oluşturulan Seyahatname mekanların fiziki ve beşeri coğrafyasına ilişkin konulara göre değişen ayrıntılı anlatımları, mekân ve olgular arasında kıyaslama ve bağlantılarıyla döneminin coğrafi bakış açısını yansıtır. Bu bağlamda başta coğrafyacılar ve tarihçiler olmak üzere çeşitli araştırma alanları için temel bir kaynaktır. Öncelikle bir seyyah olan Evliya Çelebi aynı zamanda Seyahatnamesiyle, devrinin en büyük coğrafyacılarındandır. Bu çalışma Evliya Çelebinin coğrafyacı kimliğini Seyahatname üzerinden yapılan metin analizi ve örneklemlerle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Seyahatnamedeki coğrafi unsurlar MAXQDA programı vasıtasıyla kodlanmış ve ciltlere göre dağılımı yapılmıştır. Seyahatname üzerinden yapılan metin analizi sonucu, Seyahatname 17. yüzyıl coğrafyasına ilişkin bir saha çalışması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Evliya Çelebinin gözlem, tasvir ve analiz becerileri dönemi koşulları içerisinde değerlendirildiğinde Evliya Çelebiyi bir coğrafyacı kimliğine de sahip kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Seyahatname, Coğrafya, Mekânsal Betimleme, Tarihi Coğrafya

1. GİRİŞ

Bir bilim dalı olarak coğrafya; konusu, rolleri ve kimliğiyle geçmişten günümüze tanımlana gelmekte olup, kazandığı anlamla zamansal ve mekânsal olarak farklılıklara uğramıştır (Livingston,1992). Coğrafya öncelikle yaşanılan mekânı tanıma, anlama gayretiyle ortaya çıkmıştır. Var olduğu andan itibaren çevresiyle

[1] Sorumlu Yazar/ Corresponding author

güçlü bir etkileşim kuran insanoğlunun temel ihtiyaçları için mekân değişimi ve çevreyi gözlemleyerek kendine yararlı bilgileri edinme ve tutma çabası coğrafi formasyonun oluşmasını sağlamıştır.

Bütün sosyal bilimlerde olduğu gibi coğrafya da tarihsel süreç içerisinde kendi kimliğini ve metodolojik temelini oluşturma sürecini geçirmiştir. Coğrafyanın tanımı, kapsamı ve metodolojisi üzerine farklı yaklaşımlar geliştirilmiş olup, literatürde disiplinin sınırlarını belirlemeye yönelik çeşitli tartışmalar mevcuttur (Bilgili, 2020). Benzer şekilde, coğrafyanın temel işlevleri ve misyonuna yönelik farklı paradigmalar ortaya konulmuştur (Livingston, 2018). Coğrafya, tarih boyunca farklı bireyler ve düşünce akımları tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte, çalışma alanlarını belirleyen temel gelenekler köklü tarihçesinden esinlenerek şekillendirilmiştir (Pattison, 2003).

Eski Yunanca'daki Geo (yeryüzü) ve Graphika (tasvir) kelimelerinin birleşiminden doğan Coğrafya'nın kelime anlamı yeryüzünün tasviridir. İlk Çağın coğrafyası, dünyayı fiziki özellikleriyle tanımlarken, bilinen dünyanın ve üzerinde yaşayanların tasviri, coğrafyanın konusunu oluşturmuş, böylece coğrafi bilgi, gözlem ve tasvir yoluyla aktarılmaya başlanmıştır. Coğrafyanın isim kaşesini kazanması ve bilim dünyasındaki varlığı ise Eski Çağ düşünürü Eratosthenes vasıtasıyla mümkün olmuştur. Bilimsel coğrafyanın babası/ebeveyni ifadeleriyle bilim literatürüne coğrafya terimini kazandırdığı eseri Geographika kendinden sonraki eserlere ilham vermiştir (Elibüyük, 2000, Özgüç &Tümertekin, 2000). Coğrafya ile ilgili çalışmalar İlk Çağda, yakın çevrenin tasviri ve dünyanın şekli, büyüklüğü ile ilgili matematiksel hesaplamaları içeren araştırmalar şeklinde gelişmiştir. Gözlem, tasvir ve harita çizim denemeleri ile özetlenebilecek İlk Çağ coğrafyasında hermeneutik metotla doğal fenomenler açıklanmaya çalışılmıştır (Çağlar & Erhan, 2023).

İlk Çağ'da bilimsel çalışmaların ve gelişmelerinin yaşandığı Avrupa, Orta Çağda skolastik düşünce ve kilisenin etkisi ile karanlık bir döneme girmiştir. Bilim-coğrafya, doğuda, başta İslam dünyasında olmak üzere gelişme ve ilerlemeyi sürdürmüş, Müslüman coğrafyacılar Yunan ve Roma kaynaklarına dayalı bilgileri yorumlayıp bunlara yenilerini eklerken, kaleme aldıkları seyahatlerle tasviri coğrafyayı beslemiş, haritalarla mekan bilgisini görselleştirmiş, dünyanın büyüklüğüne dair ölçüm ve gözlem amacıyla geliştirdikleri araçlarla Orta Çağ coğrafyasına önemli katkılar sunmuşlardır (Dündar, 2023). Uzak Doğu'da özellikle Çin Hanedanlığının imparatorluk topraklarının fiziki özelliklerini ve halklarını tasvir eden ansiklopedik tarzda eserler ile Çin merkezli dünya haritaları, gizemli doğunun coğrafi bilgilerini yansıtması açısından oldukça önemlidir. Orta Çağ coğrafyası, yönetim adına görevlendirilmiş, finanse edilmiş, uzak diyarlara uzanan gezgin ve gemicilerin ilettiği mekan bilgileriyle iktidarların yönetim alanını genişletmesini sağlamış, böylece uzunca bir süre coğrafyanın başlıca ilgi alanı uzak yerlerin keşfi ve bu yerlerin zenginliklerinin iktidara rapor edilmesi olmuştur (Özgen, 2010).

Yeni Çağ, o zamana kadar bilinenin aksine, bilinenin de ötesine ulaşmayı mümkün kılmıştır. Kristof Colomb, Bartolome Dias, Vasco de Gama, Amerigo Vespucci gibi birçok kâşif, denizci-tüccar ve maceracıların öncülüğünde bilinen dünyanın doğusuna ulaşma ve bilinmeyen batıda yeni kıtanın Avrupalı milletlerce keşfi, merak, macera, zengin olma, ün kazanma ve misyonerlik gibi amaçları doğrultusunda uzak coğrafyaların bilgisi; kaşif, tüccar ve gemicilerin kayıt, rapor ve bilgi aktarımı ile muazzam bir şekilde artmıştır. Haritalardaki mekan giderek genişlerken kartografik gelişmeler de daha doğru bilginin görselleştirilmesini sağlamıştır. Avrupa'da 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan bilimsel, entelektüel ve siyasal devrimlerin coğrafya bilgisi üzerine muazzam etkileri olmuş, 1600'lerin başında artık coğrafya birçok anlamı olan, farklı imajlar uyandıran bir terim haline gelmiş olsa da en basitinden uzak yerlerin, kıyıların ve limanların tasvirini tanımlayan bir sözcük olmuştur. Bu dönemin tasvirleri kesin yer belirlemeyi gerektirdiğinden matematik ve astronomik hesaplarla bağlantısı güçlü olmuştur (Özgüç &Tümertekin, 2000). Avrupa'daki gelişmelerin yanı sıra bu dönem coğrafyasına küresel ve bölgesel ölçekte Osmanlı coğrafyacılarının çalışmaları da önemli katkılar sağlamıştır. Piri Reis'in dünya haritası, Katip Çelebi'nin Cihannüma'sı, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi gibi pek çok yeni ve çeviri eserler gerek kartografik alanda gerekse de mekan bilgisinin anlatımıyla coğrafya bilimini geliştirmiştir. Franz Taeschner, Osmanlı coğrafyası üzerine yazılan eserlerin, genellikle tarihsel coğrafya alanında yazıldığını, Osmanlı coğrafyacıların daha çok bölgesel coğrafya ve topoğrafya ile ilgilendiğini belirtmiştir (Taeschner, 1926, aktaran Özkul, Çomak, 2019)

Coğrafya biliminin tarihsel gelişiminde 18. ve 19. yüzyıllar, disiplini bilimsel bir temele oturtan kurumsal ve yöntemsel dönüşümlerin yaşandığı kritik bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Planlı deniz yolculuklarıyla coğrafi seyahatlerin bilimsel nitelik kazanması, ampirik gözleme dayalı çalışmalar, dernek, birlik, kürsü ve uluslararası toplantılarla Coğrafya, kurumsal ve akademik bir yapı kazanmıştır. Coğrafyanın bilimsel kimliğini şekillendiren Alexander Von Humbolt, Carl Ritter, Frederic Rathzel ve Paul Vidal de La Blache gibi Yakın Çağın temsilcileri coğrafyanın konu, yöntem ve yaklaşım bakımından temellerini atarak modern coğrafyanın gelişimine yön vermiştir. Bu süreç, aynı zamanda coğrafyanın konusunun, alt disiplinlerinin, temel ilkelerinin, araştırma yöntemlerinin ve bilimsel terminolojisinin sistematik biçimde tanımlanmasını beraberinde getirmiştir.

Coğrafya disiplini, tarihsel süreç içerisinde farklı düşünsel yaklaşımların etkisi altında şekillenmiş ve gelişimini büyük ölçüde dönemin toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik dinamikleriyle paralel bir biçimde sürdürmüştür (Bilgili &Kocalar, 2020). Eski Çağlardan itibaren etkili olan ve çevrenin insan davranışları üzerindeki belirleyiciliğini savunan çevresel determinizm anlayışı, özellikle 19. yüzyılda bilimsel bir dayanak kazanarak çeşitli düşünsel akımlar içerisinde geniş kabul görmüştür. Ancak bu yaklaşım, insanın edilgen bir varlık olarak görülmesi nedeniyle eleştirilmiş; 19. yüzyılın sonlarından itibaren insanın aktif bir özne olarak çevresini şekillendirme kapasitesini vurgulayan possibilist ve probabilist görüşler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, insan-mekân etkileşimine dayalı yaklaşımlar, yalnızca doğal çevrenin değil, insanın da mekân üzerindeki dönüştürücü etkisini merkeze alarak coğrafya disiplinine yeni bir perspektif kazandırmıştır. 20. yüzyılın ortalarında ise, bilimde nesnellik arayışının bir yansıması olarak pozitivist düşünce etkisini göstermiş; bu durum, coğrafyada kantitatif (nicel) yöntemlerin benimsenmesine ve mekânsal analizlerin daha sistematik biçimde ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla coğrafi düşüncenin evrimi, yalnızca teorik çerçevelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin düşünsel eğilimlerinden ve toplumsal dönüşümlerinden doğrudan etkilenmiştir.

1962 de McLuhan tarafından ifade edilen *küresel köy* kavramının gerçekleşmesi *dijital uçurum*dan kaynaklı bir müddet gecikse de 21. yüzyılın teknolojisinin mümkün kıldığı günümüzde, mekanın yeni özellikleri ortaya çıkmaktadır. Dünyanın herhangi bir noktasında gerçekleşen olayların zamansal yayılım hızı saniyeler alırken mekânsal etkisi de küresel boyutlara ulaşabilmektedir. İçinde bulunduğumuz çağda coğrafya biliminin rolünü ve misyonunu belirleyen temel faktörler ise bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Coğrafi verilerin toplanması, analizi, görselleştirilmesi, paylaşılması ve anlaşılmasını kolaylaştıran yeni teknolojiler (uzaktan algılama, CBS), coğrafya bilimini destekleyerek coğrafi çalışmaların kapsamını genişletirken (Dündar, 2023), coğrafi mekana yüklenen anlamı da değiştirmiştir (Özgen, 2010). Coğrafya tanımları göstermektedir ki "*coğrafya bilimi hem fikir, bakış açısı, dünya görüşü ve yaklaşımı bakımından, hem de bilimsel yöntem açıdan plüralist (çoğulcu) bir disiplindir ve günümüz çağdaş coğrafyası idiografik/nomotetik, pozitivist, hümanist, kantitatif, kalitatif, modern/postmodern, liberal/Marksist vb. tüm perspektifleri bünyesinde barındıran bir bilimdir*" (Yavan, 2005). Disiplinler arası bağlayıcılığı, multidispliner, bütüncül yaklaşımı ve çalışma alanlarının çeşitliliğiyle coğrafya, bilimsel sürecindeki gelişmelere uygun olarak tanımlana gelmiş, geçmişten günümüze mekândan, insandan ve olaylardan lokal ve küresel boyutlarıyla etkilenmiştir.

Başta Eski Çağ düşünürleri olmak üzere yeryüzüyle ilgili yazın ya da eser verenler pek çok kimlikle anıldığı aşikardır. Bilim, uzmanlık alanlarına ayrılmadığı bu dönemde mekânsal temelli eserler verenler; filozof, tarihçi, matematikçi, gökbilimci, şair gibi kimliklerinin yanı sıra bir de coğrafyacı kimliğine sahiptirler. Nitekim İlk Çağın düşünürleri insanı ve çevresini anlama, yorumlama ve tasviriyle coğrafyacı olarak da nitelendirilmiştir. Yunan ve Roma toplumlarında coğrafya bilimine yüklenen siyasi ve askeri misyon hemen hemen her dönemde güçlü bir şekilde öne çıkmıştır. Strabon'un "*Coğrafyanın büyük kısmı devletlerin ihtiyaçlarına hizmet eder*" görüşünce, coğrafyanın görevi idarecilere yönettiği ve fethedilen topraklar hakkında bilgi sağlamaktı. Bu nedenle coğrafi bilgi, devlet adamları, kumandanlar ve tüccarlar için gerekliydi. Coğrafyacının "*ticaret dünyasına ve devlete hizmet eden biri*" olarak görüldüğü bu dönemlerde coğrafyacı kimliğini Johan Michael Franz;

"Coğrafyacı olmak, bir sürü görevi içine alan bir sorumluluk…..ülke topraklarını inceleyebilecek, sınırları çizebilecek donanıma sahip, şehir, kasaba ve köylerin tasvirini yapacak, toprak korunma ve kullanımı hakkında önerilerde bulunabilecek…..savaş zamanı askeri coğrafyacı olacak…" şeklinde tanımlamıştır (Özgüç &Tümertekin, 2000).

Coğrafyanın kurumsal kimliğinin şekillendiği 19.yy'daki eğitsel örgütlenme, üniversitelerde bölümlerin açılması ve yaygınlaşması coğrafyacı kimliğini kurumsal bir zemine oturtmuştur (Özgüç &Tümertekin, 2000). Coğrafya disiplininin tarihsel gelişim süreci içerisinde değerlendirilen ilk çalışmalardan bazıları, üretildikleri dönemde doğrudan coğrafi bir nitelik arz etmeyen; ancak içerik ve gözlem yönüyle sonraki dönemlerde coğrafi bilgi üretimine katkı sağlayarak coğrafyacılar için önemli bir başvuru kaynağı haline gelen metinlerdir. Bu bağlamda, özellikle seyahatnameler, kuramsal bir coğrafi amaç güdülmeksizin kaleme alınmış olmalarına rağmen, mekânsal betimlemeleri ve yerel gözlemleri itibarıyla coğrafi literatüre dolaylı yoldan önemli katkılar sunmuşlardır (Özgüç & Tümertekin, 2000). Bu duruma verilebilecek en önemli örneklerden biri, mekân ve toplum ilişkisini güçlü gözlem gücüyle harmanlayarak aktaran Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesidir. Eser, coğrafi verileri sistematik biçimde sunulmamasına rağmen, dönemin fiziki ve beşeri coğrafyasına dair zengin bir birikim sunmaktadır.

Kültür tarihimizin mümtaz simalarından olan Evliya Çelebi, titizlikle kaleme aldığı Seyahatnâme'siyle dünya çapında tanınmaktadır. Adına enstitüler kurulan, konferanslar düzenlenen ve haylice çalışmalarla geniş bir bibliyografyaya sahip olan Evliya Çelebi, bir dönem ülkemizde oluşturulan yanlış kanıdan dolayı hakkettiği değeri görememiş olsa da son dönemde yapılan çalışmalarla Ahmet Hamdi Tampınar'ı haklı çıkarmıştır[2] (Kahraman & Dağlı, 2008).

Seyahatname'nin güçlü bir toplumsal yansıma içermesinde, Evliya Çelebi'nin kişisel ve toplumsal kimliğini şekillendiren sosyo-kültürel faktörlerin önemli bir rolü vardır. Entelektüel kimliğini kavrayabilmek adına Evliya Çelebi'nin toplumsal konumuna ve eğitim sürecine dikkatle bakılmalıdır. Yaşadığı dönemi yansıtan önemli isimlerden biri olan Evliya Çelebi'nin aile yapısı ve içinde yetiştiği toplumun değerleri, kimliğini şekillendiren temel unsurlardandır (Develi, 2017). Hoca Ahmed Yesevi soyundan geldiğini belirten seyyahın babası, saray kuyumcusu Derviş Mehmed Zılli Efendi'dir. Anne tarafından ise Melek Ahmed Paşa ile akrabalığı bulunmaktadır (Erhan vd., 2024). Bu soy bağları ve sosyal çevre, Evliya Çelebi'nin hem saray kültürüyle hem de halk yaşamıyla temas kurabilmesine olanak sağlamıştır. Köklü, varlıklı ve itibarlı bir ailede dünyaya gelen Evliya Çelebi'nin içinde yetiştiği çevre, padişaha yakın bir konumda bulunarak, devlet işlerine dair bilgi edinmesini mümkün kılmış ve bu ortamın sunduğu sosyal ilişkiler ağı, hayatının sonraki dönemlerini belirleyici biçimde etkilemiştir. Enderun'da yetişmiş, iyi eğitimli bir Osmanlı aydını olan Evliya Çelebi, Osmanlı topraklarını ve dünyanın önemli şehirlerini anlatırken yararlandığı Coğrafiyye, Atlas Minor ve Papamımta gibi resimli coğrafya kaynaklarından söz eder (Develi, 2022). Seyahatleri sonrasında söz ettiği bu eserlere benzer bir atlas hazırlama niyetini açıkça ifade etmiş; hazırladığı düşünülen, Nil Haritası ile bu projesini kısmen gerçekleştirmiştir (Kahraman & Dağlı, 2008). Gezi-gözlem yöntemiyle ve bir bölgesel coğrafya çalışması niteliğinde ayrıntılı tasvirlerle kaleme alınmış olan Seyahatname, Taeschner'in ifadesiyle, Osmanlı Devleti'nin ve halkının durumunu kavramak açısından eşsiz bir başyapıtıdır. Taeschner ayrıca Seyahatname'nin dönem eserleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti'nin fiziki coğrafyası hakkındaki en kapsamlı ve en yararlı coğrafya eseri olduğuna dikkat çekmiştir. (Taeschner, 1926, aktaran Özkul, Çomak 2019).

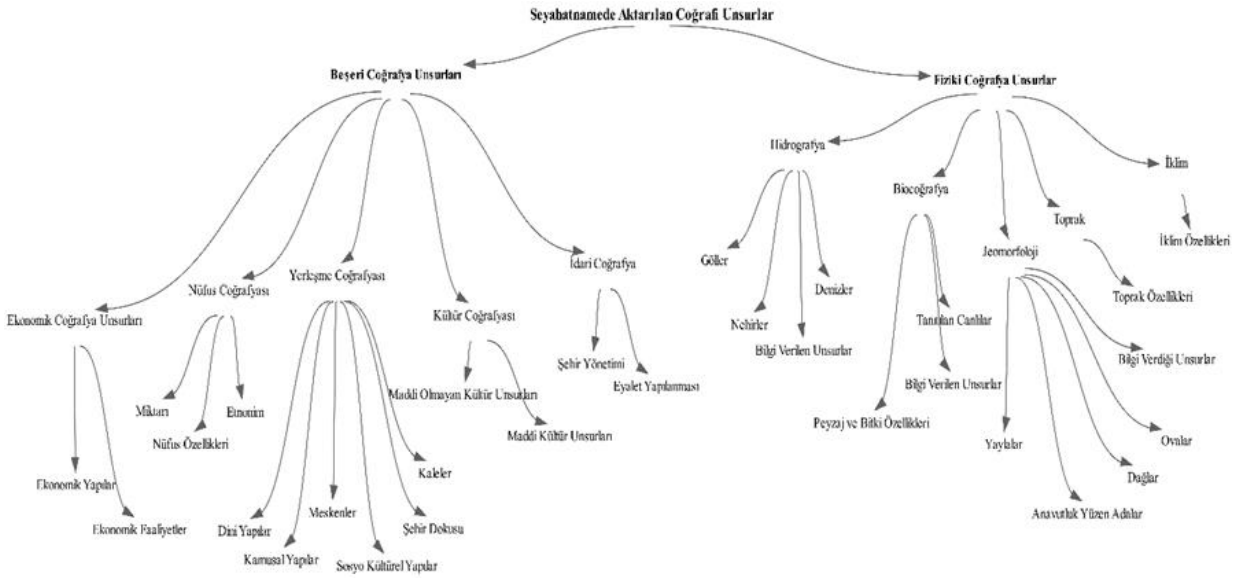
Seyyahın kendi ifadesiyle bir seyahatname olan eseri, anı kitabı ve seyahatle geçen bir ömrün hatıratı olarak da addedilmiştir. Eser, kronolojik bir sıra içinde seyahat edilen yerler hakkında bilgiler vermektedir (Erhan vd, 2024). Seyahatnamesiyle coğrafyacılara ilham kaynağı olan ve coğrafya literatürü içerisinde önemli bir yer edinen Evliya Çelebi'yi F. Taeschner "Şarkın Büyük Coğrafyacısı" olarak tanımlamaktadır. Türk Coğrafyacılarının piri olarak da adlandırılan isimler arasında yer edinen Evliya Çelebi, Türklerin İbni Batuta'sı vasfına layık Osmanlı devri coğrafyasının en son temsilcisidir (Türkay, 1959).

[2] "Ben Evliyâ Çelebi'yi tenkit etmek için değil, ona inanmak için okurum ve bu yüzden de daima kârlı çıkarım" (Beş Şehir, İstanbul, 1989. s. 16).

2. ARAŞTIRMA TASARIMI VE METODOLOJİSİ

Evliya Çelebi'nin coğrafyacı kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, metin analizi yapılarak, Seyahatname külliyatı üzerinden okumalar gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın genel temaları, coğrafya biliminin çalışma alanını şekillendiren fiziki ve beşeri coğrafya ana başlıkları altında yer alan alt disiplinlerin çalışma kapsamları doğrultusunda belirlenmiştir. Belirlenen temalar doğrultusunda Seyahatname külliyatı okunmuş ve MAXQDA programı kullanılarak kodlama yapılmıştır. Araştırma kapsamında beşerî coğrafya ana kodu altında; nüfus, idari, yerleşme, kültür, ekonomik coğrafya, fiziki coğrafya ana kodu altında; hidrografya, biyocoğrafya, jeomorfoloji, klimatoloji ve toprak coğrafyası ara kodları belirlenmiştir. Her ara kodun altında kapsamıyla ilişkili alt kodlar belirlenip programa işlenmiştir. (Şekil-1).

Evliya Çelebi'nin doğal ve beşerî unsurlara dair aktarımları ve MAXQDA programı vasıtası ile yapılan analizler üzerinden coğrafyacı kimliği ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışma, yapılan analizler ve metin üzerindeki okumalardan seçilen örneklemlerle şekillendirilmiştir. Elde edilen bulgular, sonuç kısmında tartışılarak Evliya Çelebi'nin coğrafi kimliği ortaya konulmuştur. Bu çalışma metin analizi yöntemiyle Evliya Çelebi'nin coğrafyacı kimliğini yansıtan ilk araştırma olması bakımdan önem taşımaktadır.

Şekil 1- Ana ve Alt Kod Sistemi
Figure-1 Main and Sub-Code System

3. BULGULAR

Çevreyi, insanı ve bu ikisinin arasındaki etkileşimi temel alan coğrafya biliminin alt disiplinleri, bu ilişkiyi farklı bakış açılarıyla incelemektedir. Bu bağlamda, fiziki coğrafya; yeryüzü şekilleri, iklim, toprak yapısı, su kaynakları ve bitki örtüsü gibi doğal sistemleri incelerken; beşeri coğrafya ise insan faaliyetlerini, nüfus dinamiklerini, yerleşme biçimlerini, kültürel yapıları, ekonomik faaliyetleri ve insan-çevre etkileşimini analiz etmektedir. Bu iki temel yaklaşım, coğrafyanın genel çerçevesini oluşturarak modern coğrafyanın alt disiplinlerini şekillendirmiştir (Kaya, 2014). Araştırmamızın temel kaynağı olan Seyahatname hem fiziki hem de beşerî coğrafya perspektifinden incelenmektedir.

Evliya Çelebi'nin coğrafyacı kimliğini incelediğimiz bu çalışmada, Seyahatname üzerinden yapılacak değerlendirmelere geçmeden önce seyahatnamelere kısaca değinmek gerekir. Köklü bir geçmişe sahip olan seyahatname türündeki eserler, müellifleri tarafından gezi-gözlem yöntemiyle kaleme alınan deskriptif metinlerdir. Seyahatnamelerde yer alan başlıca konular; toplumları şekillendiren kültürel özellikler, yerleşim birimleri ve bu birimlerin sahip olduğu unsurlar ile içinde bulundukları coğrafyanın kendisidir.

Seyyahlar, bulundukları yerlere dair izlenimlerini kendi duygu ve düşüncelerine göre aktarmaktadırlar. Bu bağlamda, seyyahların sahip olduğu entelektüel nitelikler, aktarımlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Diğer

bir deyişle seyyahın dünya görüşü ve düşünsel altyapısı, olaylara ve olgulara yaklaşımlarını biçimlendirmektedir (Nalçacı, 2010).

Seyahatnameler, müelliflerinin içinde bulundukları mekânları tasvir ettikleri eserlerdir. Bu tasvirler, genellikle beşeri ve fiziki coğrafyaya ait unsurlarla şekillenmektedir. Eserini coğrafi bir bakış açısıyla kaleme alan Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde ise coğrafi temalar daha kapsamlıdır. Nitekim kendisinin de ifade ettiği üzere, bulunduğu yerlerin beşeri ve fiziki coğrafya özellikleri ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir[3].

Evliya Çelebi, beşeri ve fiziki coğrafyaya dair yapmış olduğu tasvirlerini dönemin önemli coğrafya kaynakları olan Papamımta, Atlas ve Coğrafiye kitaplarıyla desteklemektedir. Bu sayede, aktarımlarını bu kitaplara göre şekillendirerek eserine bilimsel bir nitelik kazandırmaktadır. Ayrıca, anlatılarını destekleyen bir söylem olarak eserinde sıklıkla ifade ettiği "*Bütün eski gezginler ve bilginler öyle derler…*" ibaresiyle, seyyahların aktardıkları bilgilerin güvenilirliğini ve saygınlığını vurgulamaktadır. Bu tutum, kendisini "Seyyah-ı Âlem" ve "Nedim-i Âlem" olarak tanımlayan Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerin doğruluğuna ve güvenilirliğine ışık tutmaktadır.

Bir Osmanlı aydını olan Evliya Çelebi'nin bilgi birikimi ve dünya görüşü, olayları ve mekânları tasvirinde önemli bir rol oynamaktadır. Toplumları, şehirleri ve topografyayı şekillendiren kritik olayların oluşumlarını, mitolojik temalarla harmanlanmış doğaüstü güçlere ve kişilere dayandırarak teolojik bir tutumla açıklamaktadır. Bunun yanı sıra, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde, gezi-gözlem yöntemiyle edindiği bilgilerle teolojik temelli anlatılarını akılcı bir zemine oturtmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatılarını temellendirmede izlediği bu tutum, bir bakıma döneminin İslam âlimlerinin düşünce dünyasını şekillendiren bilginin kaynağı olarak vahiy, akıl ve gelenek arasındaki denge arayışının bir yansımasıdır (Kocabaş, 1996).

3.1. Fiziki Çevre Unsurlarının Aktarımı

Evliya Çelebi fiziki coğrafyayı şekillendiren unsurları, mitolojik temalarla doğaüstü güçlere ve kişilere dayandırarak tarihçesini vermekte; kendi gözlemleri ve deneyimlerinden esinlenerek bu mitolojik temaları destekleyen argümanlar sunmaktadır. Eserde, mitolojik temalarla ve halk kültürüne ait söylencelerle açıklanan konulara örnek; İstanbul Boğazı'nın[4] açılması ve Tuna Nehri'nin İstanbul'a akıtılmasıdır[5]. İfade edildiği üzere Çelebi teoloji ve mitolojiden esinlenerek açıkladığı olayları destekleyen akılcı örnekler vermektedir.

Seyahatname'nin genel kurgusu incelendiğinde, Evliya Çelebi'nin fiziki coğrafyanın kapsamına giren unsurlar hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği görülmektedir. Bu çalışmada, Seyahatname'de yer alan fiziki coğrafya unsurları; iklim, jeomorfoloji, hidrografya, biyocoğrafya ve toprak kodları başlıkları altında incelenmektedir. Her ana kod grubunun altında, ilgili alt disiplinin çalışma kapsamına giren alt kodlar yer almaktadır (Şekil -2).

Seyahatname hakkında yapılan araştırmalarda, eserin ana mekânının şehirler olduğu vurgulanmaktadır (Tezcan, 2019). Bununla birlikte, Evliya Çelebi, jeomorfolojik özellikler başta olmak üzere fiziki coğrafyaya dair birçok unsuru eserinde tasvir etmekte ve anlatmaktadır. Nitekim Taeschner'da seyahatnamenin bu yönüne dikkat çekmiştir (Taeschner, 1926 akt. Özkul &Çomak, 2019). Eserde en yoğun aktarımlar, topografyayı şekillendiren jeomorfolojik unsurlara dairdir. Evliya Çelebi, dağlar başta olmak üzere önemine göre ovaları,

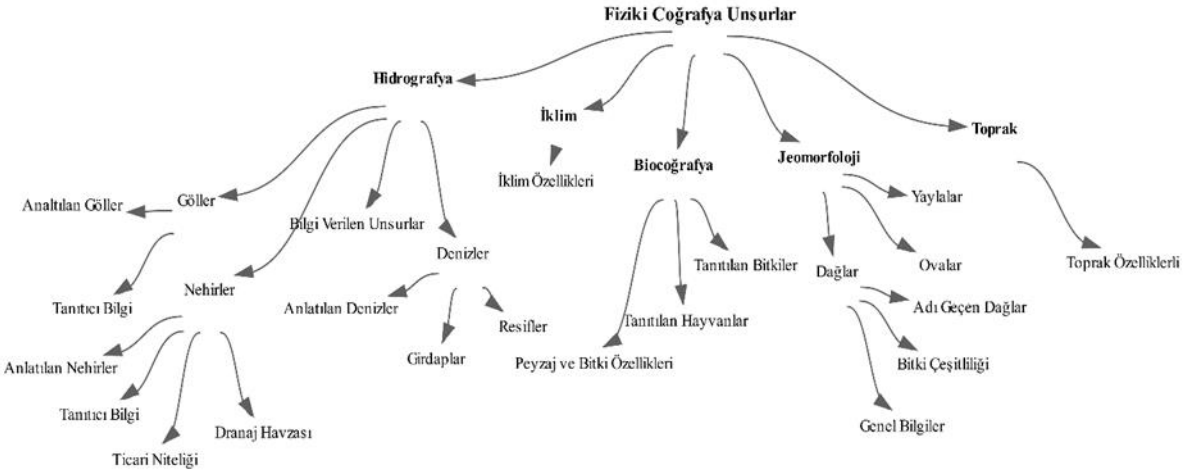
---

[3] "*Yedi iklimde yedi gezegen gibi menzilleri kat edip ülkeleri gezerek cevher saçan kalemimi söze getirip kâh beldelerin özelliklerini yazdım, kâh peygamberleri övdüm, kâh Kur'ân okudum ve kâh seyrettiğimiz büyük şehirleri, eski kaleleri, büyük nehir ve dağları yükseklikleriyle hey'et ilmi üzere Papamımta, Atlas ve Coğrafiye kitapları gibi tüm gezdiğimiz ülkeleri surlete getirip muharrir gibi bütün eserleri ile yazmaya gayret sarf etmiştim ki "himmetin yüceliği imandan"dır".* (C 9., S. 335: 1501).

[4] "*Karadeniz'in açılmasını bildirir Hey'et ilmini bilen tarihçilerin doğru sözlerine göre "Karadeniz, Nuh tufanı karanlık suyundan kalmış derin bir denizdir" ki derinliği 80 kulaç büyük çukur bir kara denizdir ki Tufan'dan önce Akdeniz'e karışmaz, İstanbul yakınında hâlâ Karadeniz Boğazı olan yerde son bulmuş idi…*". (Cilt 1.1, P. 38: 1692)

[5] "*Bu Çekmece göllerinde morina balığı da beş on yılda ya bir tane ya iki tane çıkar. Bu morina balığı Tuna Nehri'ne mahsustur. Burada çıkmasının aslı Madyan oğlu Yanko, Hz. Süleyman'dan sonra İstanbul'u yapınca kardeşi Yanevan Kral Tuna suyunu İstanbul'a getirmeye söz verip sonra sözünü yerine getirip Tuna Demirkapısı'ndan ve Tahtalı adlı yerden Tuna'yı kırk yılda İstanbul yakınında Azatlı Köyü'ne dek getirir.. Yanko'ya Yanevan,"İşte birader Tuna'yı avrat gibi saçından sürüyüp getirdim" deyince Allah'ın emriyle Tuna coşarak dönüp Kırklareli şehri yakınında Pmarhisar, Yenehisar ve bu Çekmece gölünde ortaya çıkar. Bundan dolayı bazı zaman bu morina balığı küçük iken gelip Çekmece göllerinde büyür ve bazen ortaya çıkar,*". (1.C, P. 88: 2149).

yaylaları ve vadileri detaylı bir şekilde ele almaktadır. Jeomorfolojik unsurları aktarırken, Atlas ve Minör gibi kaynaklara atıfta bulunarak anlatılarını zenginleştirmektedir.

Şekil 2- Fiziki Coğrafya Unsurları Kod Sistemi
Figure 2- Coding System for Physical Geography Elements

Evliya Çelebi vahiy ile aklı birleştiren bir yaklaşımla olay ve olguları açıklamaya çalışmaktadır. Yine bu tutumla dağların oluşumunu ve yeryüzündeki işlevini açıklamaktadır[6]. Evliya Çelebi büyük gezginlere ve bilginlere atıf yaparak yeryüzündeki dağları, dönemsel coğrafya kaynaklarında yaygın olarak kullanılan, yedi iklim argümanına göre sıralamaktadır[7]. Aktardığı dağlar arasında en büyük veya ulu olanları şu şekilde sıralamaktadır: Okyanusları kuşatan Kâf Dağı, Nil Nehri'nin kaynağı olan Kamer Dağı, Tuna Nehri'nin kaynağı Alman Dağı, Dinyester ve Tise nehirlerinin doğduğu Karpat (Sıçan Samur) Dağı ve Elburz Dağı. Eserinde, bu dağların sıralanışına ve özelliklerine yönelik farklı tanımlamalar ve tasvirler yer almaktadır.[8]

Dönemsel coğrafya kaynaklarında yaygın olarak aktarılan bu kitabi bilgileri paylaşan Evliya Çelebi'nin anlatılarını önemli kılan temel özellik, fiziki coğrafyaya ait unsurları çevresiyle ilişkilendirerek sunmasıdır. Müellif, coğrafyayı şekillendiren fiziki unsurları idari, sosyal ve ekonomik yönleriyle bağlantılı olarak ele almaktadır. Bununla birlikte, dağları yalnızca büyüklükleri ve jeomorfolojik özellikleri açısından değil, aynı zamanda sahip oldukları flora ve fauna bilgileriyle birlikte aktarmaktadır[9]. Seyahatname'de hakkında bilgiler verilen diğer jeomorfolojik unsurlar ise yaylalar, ovalar ve vadilerdir. Dönemsel yaşam şartlarında büyük önem taşıyan yaylalar, eserde kapsamlı olarak ele alınmakta; başta doğal özellikleri olmak üzere yaylaların kullanım niteliklerine dair ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Osmanlı sınırlarında yetmiş büyük yaylanın olduğuna değinen Evliya Çelebi, "*Nice yüz yaylaları Rumeli'nde seyr ettik ama Erzurum'un Bingöl Yaylası gibi ve Adana'nın bu*

[6] Evliya Çelebi, dağların yaradılışını Kur'an'da geçen 'Habibim Muhammed! Ben bu dağları yeryüzüne birer kilit olarak yarattım' ve 'Dağları birer kazık kıldık' gibi âyetler üzerinden açıklamaktadır.

[7] *"Bütün eski gezginler ve bilginler öyle derler ki birinci iklimde 19 dağ vardır. İkinci iklimde 27 dağ vardır. Üçüncü iklimde 31 dağ vardır. Dördüncü iklimde 24 dağ vardır. Beşinci iklimde 29 dağ vardır. Altıncı iklimde 36 dağ vardır. Yedinci iklimde 32 dağ vardır*". (Cilt 7.2, P. 279: 794) Ayrıntılı bilgi için bakınız, 7. Cilt 2. Kitap sayfa 279.

[8] *"Ama bütün dağların başı Kaf Dağı'dır…. Kaf Dağı'ndan sonra (en büyük) Elburz Dağıdır kim Heyhat Sâhrası'nın kıble tarafında büyük bir dağdır Sonra Alman Dağı, Avusturya diyarındadır. Sonra Kumar Dağı, Mısır bölgesinde ekvatordan güney tarafına 20 fersah içeridir ki Mısır'a gelen mübârek Nil'in başıdır. İnşaallah bütün dağları gördükçe yazacağız. Ancak bu Ruhban Dağı ilk gördüğümüz ulu dağdır*" (Cilt 2.1, P. 64: 1095)

[9] *Yeryüzünde bundan yüksek dağ görmedim, zira usturlâb ilmi hükmü üzere bu yüksek dağın aslında zemini de yüksektir… Allah bilir dünyanın ortasında olan Kâf Dağı budur. Bu dağdan güneye yokuş aşağı Karadeniz kıyısında Faşa Nehri 6 konak yerdir… Bu Elburz Daginin etrafında 11 adet ülke sahibi padişahlar sakinlerdir. 70 çeşit özel lehçelerle konuşur, değişik dilli insanlar vardır ki birbirlerinin [159b] konuşmalarını tercümanlar*
aracılığıyla güçlükle anlarlar. Bu dağda olan otların, bitkilerin ve ağaçların çeşitleri meğer Hindistan'ın Hazret-i Adem'in indiği Serendil Dağı'nda ola. (Cilt 7.2, P. 282: 614) Ayrıntılı bilgi için bakızın Ebruz Dağı'nın anlatımı.

Ramazanoğlu Yaylası gibi büyük yaylak görmemişim" diyerek yaylaları sıralamaktadır[10]. Tarımsal üretimin yapıldığı verimli ovalar da eserde aktarılan unsurlardandır[11]. Müellif ovaların verimli topraklarına ve yetiştirilen ürünlere değinmektedir. Eserde sarp yolların ve zor geçitlerin bulunduğu vadileri, ulaşım ve güvenlik özellikleri üzerinden anlatmaktadır.

Seyahatname'de bilgiler verilen diğer fiziki coğrafya unsurları ise hidrografya kapsamındaki göller, nehirler ve denizlerdir. Evliya Çelebi, Batlamyus'a atıf yaparak yeryüzündeki nehirleri, gölleri ve denizleri şu şekilde anlatmaktadır:

> "*Batlamyus'a göre: Yeryüzünde 240 büyük nehir ve 44.000 akarsu vardır. 360 göl (küçük deniz) vardır. Yedisi tuzlu deniz göllerdir. Meselâ Karadeniz gibi, Hazar denizi gibi, Bundukanî (Venedik) körfezi gibi, Fiyameng (Felemenk) körfezi gibi, Azak denizi gibi, Van Gölü gibi ve Harput Gölü gibi. Bu yedi göl ve deniz, yedi iklim içinde tuzlu deniz ve göllerdir, ama Karadeniz Akdeniz'e bitişiktir, ama Akdeniz dört Karadeniz kadar vardır, ama işin gerçeğine bakılırsa bütün denizlerin kaynağı Karadeniz'dir. [115a] Bunlar bu dünya adası içinde acı denizlerdir"*. (Cilt 3.2, P. 48: 728)

Evliya Çelebi, dönemsel kaynaklara atıflar yaparak bilgiler verdiği nehirleri, sahip olduğu sosyoekonomik niteliklerine göre aktarmaktadır. Yapılan ticari faaliyetler başta olmak üzere, kullanım özelliklerini sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin vergi toplayan resmi bir görevli olarak içinde bulunduğu vilayeti köy köy kasaba kasaba gezmesi, nehirlerin su toplama havzalarını yakından gözlemlemesine ve birçoğunun kaynağını görmesine imkân sağlamıştır. Anadolu'nun ve Balkanlar'ın önemli nehirleri, su toplama havzalarına, ana kollarına ve kaynaklarına değinilerek anlatmaktadır. Gölleri ise sularının niteliği, yetişen balık türleri ve yapılan ticari faaliyetler hakkında bilgiler vererek aktarmaktadır. Evliya Çelebi'nin göller hakkın da vermekte olduğu bilgiler İznik Gölü örnekleminde şu şekildedir:

> *"Kalenin batı tarafında çevresi 60 mil büyük bir göldür. İçine yedi yerden akarsular katılıp batı tarafında Gemleyik (Gemlik) Kasabası körfezine ayağı akar. Etrafında 45 parça bağlı, bahçeli, camili, hamamlı ve küçük çarşılı bakımlı köyler ile süslenmiş göldür. İçinde 30 adet balık avcısı kayıkları vardır. En az derinliği 20 kulaçtır. Dört tarafını bir atlı adam bir günde dolaşabilir. Suyu gayet güzel ve tatlı olduğundan burada olan 76 çeşit balıklar bir gölde yoktur. Özellikle bunlardan elhalinye balığı, alabalığı ve sala balığı gayet meşhurdur ki asla balık kokusu yoktur. Gayet Iezzetli çorbası ve tavası olup kolay sindirilir olduğundan başka güçlendiricidir. Bütün avcılar bu balıkları Yenişehir'e, Gemlik Kasabası'na ve Pazarköy Kasabası'na götürüp kar ederler". (Cilt 3.1, Konum 30)*

Deniz yolculuklarını sevmediğini belirten Evliya Çelebi, yeryüzündeki denizleri sayı vermeden önemli olanlara değinerek anlatmaktadır. Bütün denizlerin başı olarak gördüğü Karadeniz, başta olmak üzere Osmanlı sınırlarının ulaştığı denizleri kapsamlı olarak anlatmaktadır[12]. Büyüklüğü, derinliği, canlı çeşitliliği, besleyen önemli nehirleri ve içindeki adalara dair bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi kara ve deniz seyyahlarına malum olsun ki diyerek bizzat kendisinin ölçtüğü Karadeniz'in kapladığı alanı şu şekilde anlatmaktadır.

> "*Karalar ve denizler gezginlerine malum olsun ki bu Karadeniz'i gezip dikkatlice dalgıcı olup ince ince yaptığımız hesap üzere bu boğazdan Karadeniz'in uzunluğu Anadolu tarafına kuleye doğru gidip Trabzon önünden geçip tâ Faşa Çayı Boğazı'na varıncaya kadar 1500 mildir. Ve yine*

---

[10] "*Osmanoğulları hükmünde toplam 70 yayla vardır. Bunlardan Erzurum ensesinde Bingöl Yaylası, Revan yakınında Ağrı Yaylası, Van yakınında Vereg Yaylası, diğer Van yakınında Sübhan Yaylası, Şehrezol'da Harir Yaylası, Musul yakınında Cudi Yaylası, Mardin yakınında Sincar Yaylası, Diyarbakır yakınında Karadağ Yaylası, Kayseri yakınında Göksun Yaylası, Birgi'de Bozyaylak ve Tire Yaylası, Manisa ensesinde Sultan Yaylası, Bursa'da Keşiş Dağı Yaylası, Kastamonu Yaylası ve Sinop Yaylası Bunun benzeri nice büyük yaylalar da Rumeli'nde Samakov Yaylası, yakınında Rila Yaylası, yakınında Destpot Yaylası, Serez Yaylası, Sofya'da Vitoş Yaylası, Menlik Yaylası, Hersek'de Çimirne Yaylası, İllok Yaylası, Nevesin Yaylası, Bosna'da Köprez Yaylası, Kazanlık'da Turvakotran Yaylası ve Şıpka Yaylası"*. (Cilt 3.1, s 135).

[11] *Bir çemenzâr, lâlezâr ovadır'. Nice yüz bin gölgeli büyük ağaçları vardır. Evleri barkları yoktur. Hemen bir otlak ve verimli bir yerdir. Bu geniş ovanın dört tarafında bulunan kentlerin daroga ve kelenterleri bütün levazımâtımızı, yiyeceklerimizi, içeceklerimizi ve sulu çeşit çeşit meyvelerimizi getirip bu gönül açan yerde bir gece konuk olduk (Cilt 2.1, P. 351: 1560)*

[12] "*Alemin Yaratıcısı yeryüzünde (—) deniz yaratmıştır: Evvelâ Akdeniz, Hazar Denizi, Alman Denizi, Bundukan Denizi, Felemenk Denizi, Muhit Denizi, Malgayan Denizi, Okyunus Denizi, Lucci Denizi, Zulumat (Karanlık) Deniz, Girdap Denizi, Kızıldeniz yani Süveyş Denizi, Hürmüz Denizi, Hint Denizi, Çin Denizi, Lut Denizi, Van Denizi, Rumiye Denizi, Faris Denizi, Gilan Denizi ve nice görmediğimiz küçük ve büyük denizler vardır. Ama hepsinin başı bu Karadeniz'dir ki tüm denizlere su bundan gider*". (Cilt 6.1, P. 205: 922)

Boğaz'dan Abaza memleketi 1700 mildir. Ve yine Boğaz'dan tâ Azak Kalesi bucağına varıncaya kadar 2000 mil uzunluğunda bir Karadeniz'dir. Bu Karadeniz'e Anadolu ve Rumeli taraflarında 1700 küçük ve büyük nehirler karışır. Bunların içinde en büyüğü Rumeli'nde Tuna Nehri'dir…" (Cilt 2.1, P. 197)[13]

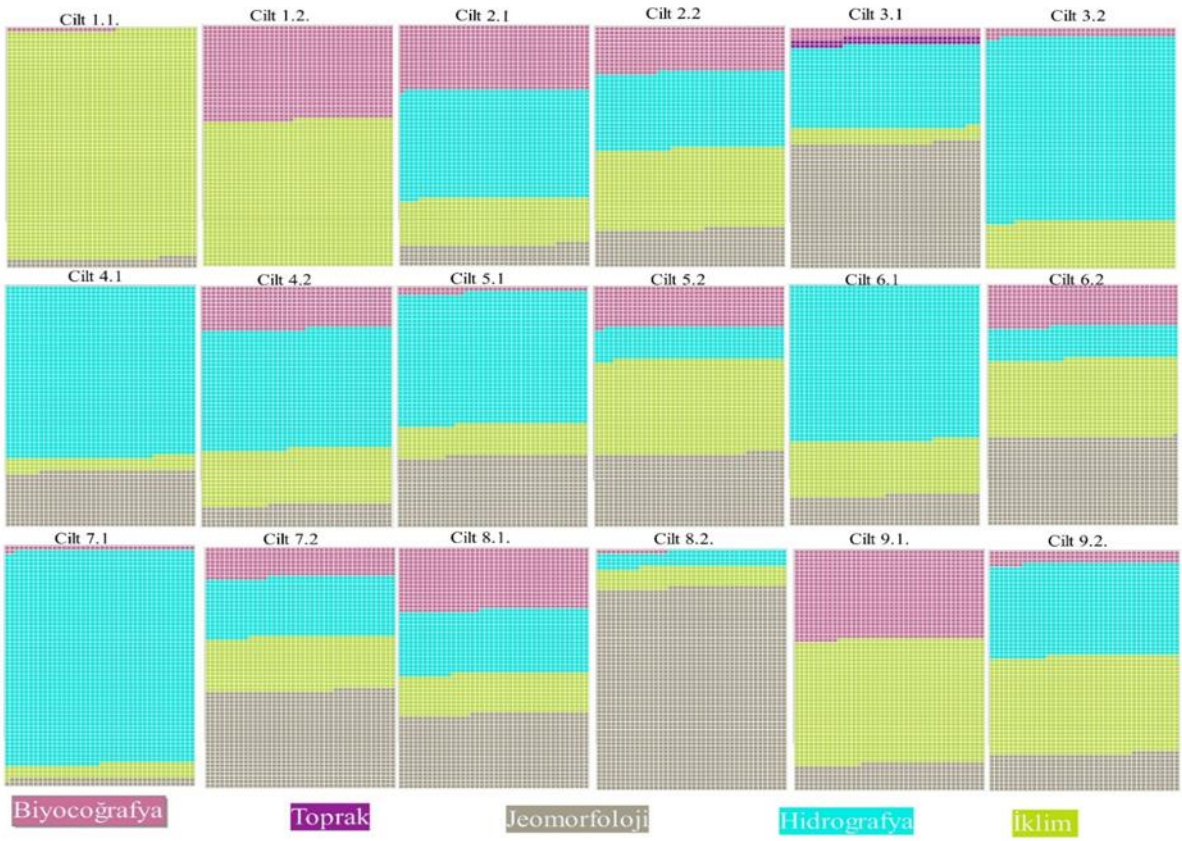
Çağının ötesinde bir seyyah olan Evliya Çelebi bir coğrafi unsuru anlatırken sadece fiziksel özelliklerini tasvir etmekle kalmaz, sahip olduğu bütün doğal nitelikleri aktarır. Bu kapsamda verilebilecek en güzel örneklerden bir tanesi Kızıldeniz'in hakkında kaleme aldıklarıdır. Evliya, Kızıldeniz'in sahip olduğu doğal özelliklerin yanı sıra, limanları, ticari niteliği üzerinde durmakta ve deniz içindeki resife değinerek bölge açısından önemini vurgulamaktadır[14].

Evliya Çelebi'nin değindiği diğer bir fiziki unsur ise iklimdir. Başta bulunduğu şehirler olmak üzere, farklı yerlerin iklim özelliklerine yer verir. Dönem alimleri tarafından yaygın olarak kullanılan yedi iklim bölgesinin özelliklerine değinerek iklim, çevre ve insan ilişkisi hakkında mülahazalarda bulunur[15]. Eserde yer alan bu doğrultudaki konu başlıklarından bir tanesi de yörenin havasıdır. İklim hakkında genel ifadeler kullanan Evliya Çelebi havasının hoşluğuna, hafifliğine veyahut ağırlığına, sertliğine değinmektedir. İklim ile insan arasında ilişki kuran seyyah, iklim özelliklerinin insanların fiziksel ve karakteristik niteliklerini şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Evliya Çelebi Van'ın ikliminin insanları üzerindeki etkilerini şu şekilde anlatmaktadır:

"*Bu Van'ın suyu ve havası çok tatlıdır. Yavaş esen rüzgârı bu şehre mahsus olduğundan küçük büyük bütün insanları düzgün yapılı, sağlıklı, sağlam bünyeli, dev elli olur. Kışının orta derece soğuklukta olduğundan yazı kışı güzeldir. Ali Kuşçuya göre Van Şehri on sekizinci örfî iklimdendir. Bitlis Ham'na göre gerçek iklimin üçüncüsünde ortasından batıya meyilli olduğundan arz-ı beledi (—) (—) ve uzun gündüzü (—) saat (—) derece ve (—) dakikadır*"(Cilt 4.1, P. 281: 1230)[16]

Mekânın biyocoğrafya özelliklerine de değinen müellif uzun yolculukları boyunca karşılaştığı farklı bitki, ağaç ve hayvanlara dair çeşitli bilgiler vermektedir. Eserin ana mekânını oluşturan şehirlerin biyocoğrafya özelliklerinden de söz etmekte, yörenin toprak özelliklerine değinmektedir. Seyahatname'de toprak hakkında verilen bilgiler ne kadar bereketli ve verimli olduğuna yöneliktir. Seyyah bu ölçümleri buğday üretimi üzerinden bir kiloya karşılık alınan verimle ilişkilendirmektedir[17]. Bununla birlikte yapı malzemesi olarak kullanılan bazı toprak türleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Fiziki coğrafya başlıkları altında yapılan kodlamaların eserin ciltleri içerisindeki dağılıma bakıldığında en yoğun bilgi aktarımının iklim, hidrografya ve jeomorfoloji başlıkları altında olduğu görülmektedir (Şekil-3).

[13] *Eserde Karadeniz hakkın bir farklı bilgiler yer almaktadır. Genel olarak birbiriyle benzerlik gösteren bu bilgilerde büyüklüğü, besleyen nehirler, kapladığı alan, boğazın açılması gibi bilgiler yer almaktadır.* Ayrıntılı bilgi için bakınız Cilt 1, s 120; Cilt. 2, s 197; Cilt 6. 206.
[14] *"Sinop şehri dağlarında büyük çınarlar olur. Derya içi Allah'ın emriyle ağaç deryası gibi bir sık ormanlıktır ki anlatılmaz. Deniz içinde mercan ağacı gibi bu şap da öyledir. Ama bu büyük çınarlara benzer taştan ağaçlardır. Deniz yüzüne çıkınca şiddetli sıcaktan kırılır. Bu Kızıldeniz o kadar berrak sudur ki 50-60 kulaç derinliği olan yerin ta dibinde bir iğne olsa çok rahat görülür. Bütün ağaçlar dallarıyla, çeşit çeşit balıklar ve deniz mahlûkları bellidir. Bazı Hint karakaları vardır muhalif rüzgâr ile uğrayıp dalı ve budaklarını kıra kıra bir selâmete çıkar. Ama gemi zayıf olsa şaptan helâk olur*". (Cilt 9.2, P. 410: 447)
[15] "Beşinci iklimde olduğundan boylamı (—) (—) ve enlemi (—) (—). Kışı olmaz, gayet yumuşaktır ve gayet ılımandır": (Cilt 2.1, P. 146: 381)
[16] Evliya Çelebi iklimle insan özellikleri arasında kurduğu bu ilişkide öne çıkarmakta olduğu göstergeler: insanların yüz rengi, tenleri, endamları gibi fiziksel niteliklerinin yanı sıra, yumuşak başlı, naif sözlü ifadelerle karakteristik özellikleri hakkında bilgiler vermektedir.
[17] Bir kile tohumundan 80 kile verir. Bir kile dansı 100 kile verir (Cilt 2.1, P. 275: 1158)

Şekil 3- Fiziki Coğrafya Temalarının Seyahatname Ciltlerindeki Dağılımı.

Figure 3. Thematic Distribution of Physical Geography Elements in the Volumes of Seyahatname

3.2 Beşerî Çevre Unsurlarının Aktarımı

Seyahatname'de fiziki coğrafya unsurları hakkında kapsamlı bilgiler yer alsa da eserin temel kurgusunu beşerî coğrafya unsurları oluşturmaktadır. Evliya Çelebi, anlatılarının içeriğini, yerleşim ünitelerinin sahip olduğu özellikler doğrultusunda şekillendirmektedir. Şehirlerle ilgili anlatılarında dini, sosyokültürel ve kamusal yapılara odaklanırken, kırsal yerleşmelerde etnik, sosyal ve doğal çevreye dair bilgilere yer vermektedir. Kentsel yerleşmelere nazaran aktarımı daha kolay olan kırsal yerleşimlerin genel nitelikleri üzerinde durmaktadır.

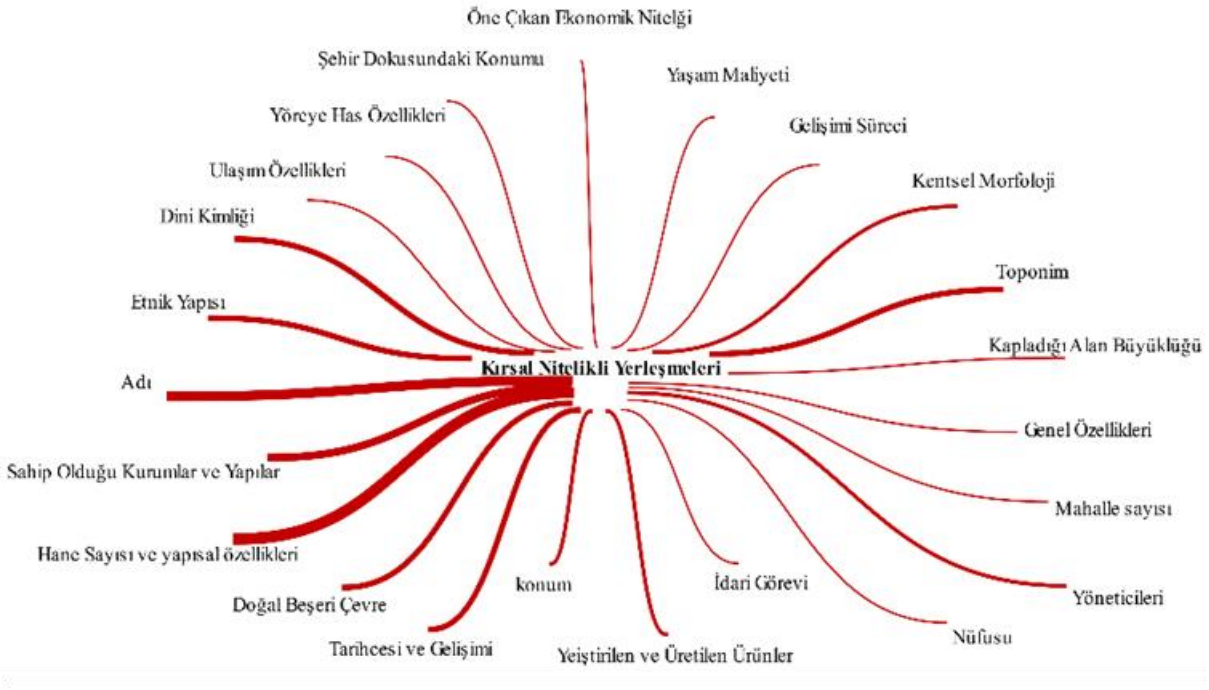
Kırsal yerleşmeler büyüklüğü ve sosyoekonomik gelişmişliği hane sayısı ve kamusal yapıları üzerinden aktarılmaktadır. Bu yerleşmelerin sahip olduğu cami, kilise, han ve kervansaray gibi yapıların yanı sıra köy ya da kasabanın bulunduğu bölgenin doğal özelliklerine değinilerek üretilen ve yetiştirilen ürünler anlatılmaktadır. Seyahatname'de Müslüman yerleşimlerine dair daha kapsamlı bilgilere yer verilmekte olup, özellikle Türk köylerinin idari işlevleri ve misyonları hakkında bilgiler verilmektedir (Şekil- 4).

Seyahatname'de yer verilen alt başlıklar; tarihçe, cami, mescit, tekke, okul, han, hamam, kervansaray, bedesten, çeşme, sebil sayıları ve bu yapıların kültürel niteliklerini yansıtan bilgilerle şekillendirilmiştir[18]. Beşeri coğrafya unsurları, çalışmamızda beş ana başlık altında kodlanmaktadır. Bu kapsamda Seyahatname, beşeri

[18] Seyahatnamede şehirlerin aktarımında yer verilen başlıklar*; "*Tamamı (-) mihrap, (-) adet mescitlerdir. Hepsi (-) adet derviş tekkeleridir. Tamamı (-) adet sıbyan mektebdir. Üstad hekimler: (-). Cerrahlar: (-).Salih şeyhler: (-).Musannif (yazarlar) ve şairler: (-) Meczuplar ve ermişler:(-) .Erkeklerinin giydikleri: (-). Kadın kısmının giyecekleri: (-). Erkeklerinin isimleri: (--). Kadınlarının isimleri:(-) Kölelerinin isimleri: (-). Cariyelerinin isimleri: (-). Can veren güzel havası: (-). Evlerde ki su kuyuları: (-).Halkın dili ve lehçesi: (-). Toplam (-) adet tüccar hanıdır. Hepsi (-) adet gönül alan hamamdır. Tamamı (-) adet hayat suyu sebilleridir. Toplam (-) adet sultan çarşısıdır. Çarşı ve bedesten: (-) Mahbub ve mahbubanının övülmesi (-). Beldenin ikliminin anlatılması (-). Yaşlı ve gençlerin yüz renkleri: (-) Tahıllarının beğenilenleri (-). Yiyeceklerinin özellikleri(-). İçeceklerinin anlatılması (-).Yapılarının anlatılması (-)". (C 3, P. 540, 702).

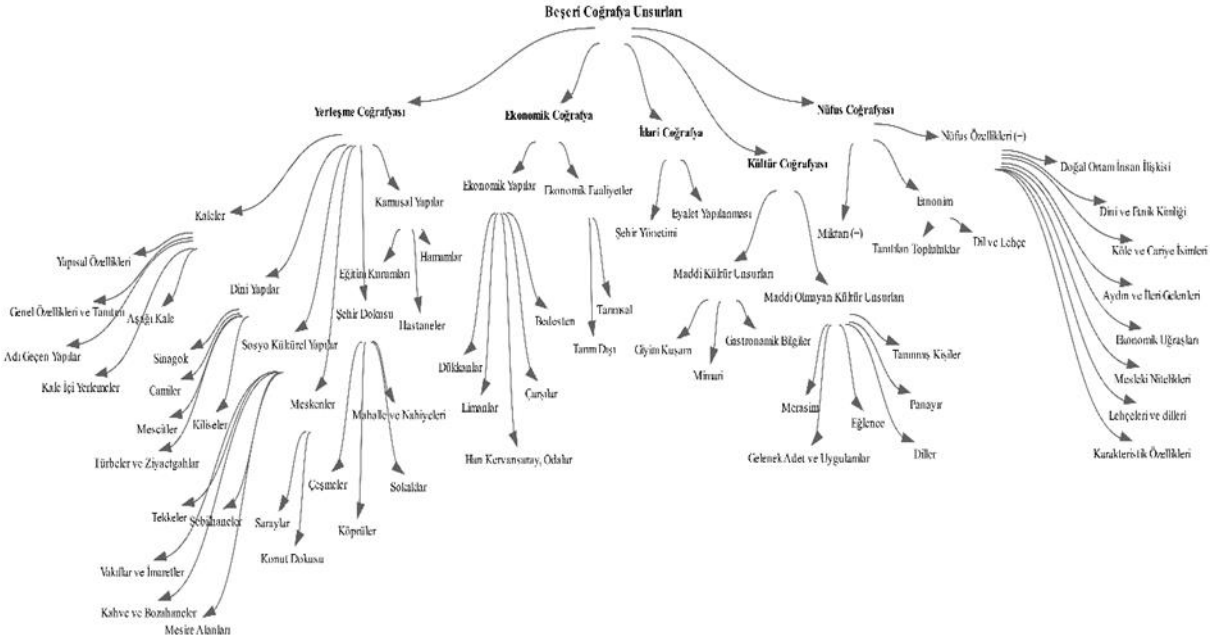
coğrafyanın alt disiplinlerini oluşturan yerleşme, ekonomi, idari, kültür ve nüfus coğrafyası başlıkları altında incelenmektedir. (Şekil-5).

Seyahatnamede en yoğun aktarımlar, yerleşme coğrafyası başlığı altında kodlanmıştır. Eserin ana mekânı olan şehirler ve diğer yerleşmeler "kaleler, dini yapılar, sosyokültürel yapılar, meskenler, şehir dokusu ve kırsal yerleşmeler" başlıkları altında kodlanmıştır. Her ara kodun kapsamına ilişkin alt kodlar oluşturulmuştur.

Şekil 4- Kırsal Yerleşmeler Kod Aktarım Sıklığı

Figure 4- Frequency of Coding References Related to Rural Settlements

Şekil 5- Beşerî Coğrafya Kod Şeması

Figure 5- Schematic Representation of Human Geography Codes

Yerleşme coğrafyası kapsamında en yoğun aktarımlar Türk-İslam yerleşmelerini şekillendiren kaleler ve dini yapılardır. Dönem şehirciliğinin ana unsuru olmasının yanı sıra idari ve askeri işlevi olan kaleler hakkında aktarılan bilgiler, yapısal özellikleri, genel nitelikleri ve kale içi yerleşmelerine dairdir. Evliya Çelebi, yerleşmelerin askeri gücünü teşkil eden kaleleri, aynı zamanda şehir morfolojisini şekillendiren ana öğe olarak surlarından başlayarak tasvir etmektedir. Sınırları ve büyüklükleri hakkında ayrıntılı bilgiler vererek, yerleşme dokusunu şekillendiren bu yapıları kapsamlı bir şekilde tanıtmaktadır. Dini yapılara dair verilen bilgilere derinlemesine bakıldığında, bu yapıların sadece somut nitelikleriyle değil, günlük yaşamdaki önemi ve kullanım özellikleriyle aktarıldığı görülmektedir.

Evliya Çelebi, yerleşmelerin büyüklüklerini ve önemini vurgulamak adına kullandığı ana argümanlar; şehirlerdeki cami, hamam gibi kamusal yapılar ve hane sayılarıdır. Eserde, nadiren yerleşmelerin nüfuslarına dair tahminler verilse de aktarılan küçük ya da büyük yerleşmelerin tamamında hane sayıları ve sahip oldukları kamusal tesisler ayrıntılı bir şekilde aktarılmaktadır. Kamusal yapılar, mimari özellikleriyle yerleşmelerin dini kimliğini simgeleyerek, şehirlerin uzaktan görünümüne dair yapılan tasvirlerde yer almaktadır. Ayrıca, bu yapıların mimarisinde kullanılan kurşun çatı kaplama, yerleşmenin zenginliğini, önemini ve devlet ricali tarafından yapılan katkıyı simgeleyen unsurlardandır. Benzer şekilde, yerleşmelerin zenginliğini ifade etmek adına Evliya Çelebi, meskenlerin yapı malzemesi ve çatı mimarisini de kullanmaktadır. Bir şehrin zenginliği, kırmızı kiremitli evlerin ve kurşun kaplı kamusal yapıların çokluğu ile ilişkilendirilmektedir. Evliya Çelebi'nin sağladığı bu bilgiler, yerleşme dokusunun sosyoekonomik durumu hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Müslümanların yaşadığı mahalleler başta olmak üzere, şehir dokusunu oluşturan mahallelerin adları ve sayıları eserde aktarılmaktadır. Nispeten daha kalabalık olan bu mahallelerin sahip olduğu etnik ve sosyoekonomik niteliklere dair aktarımlar, şehir dokusunun sosyal ve kültürel tarihine ışık tutması açısından önem taşımaktadır. Şehir yaşamının etrafında kurgulandığı kamusal yapılar üzerinden mahallelerin konumlarının aktarılması, yerleşme dokusunun tarihsel gelişim sürecini aydınlatmaktadır.

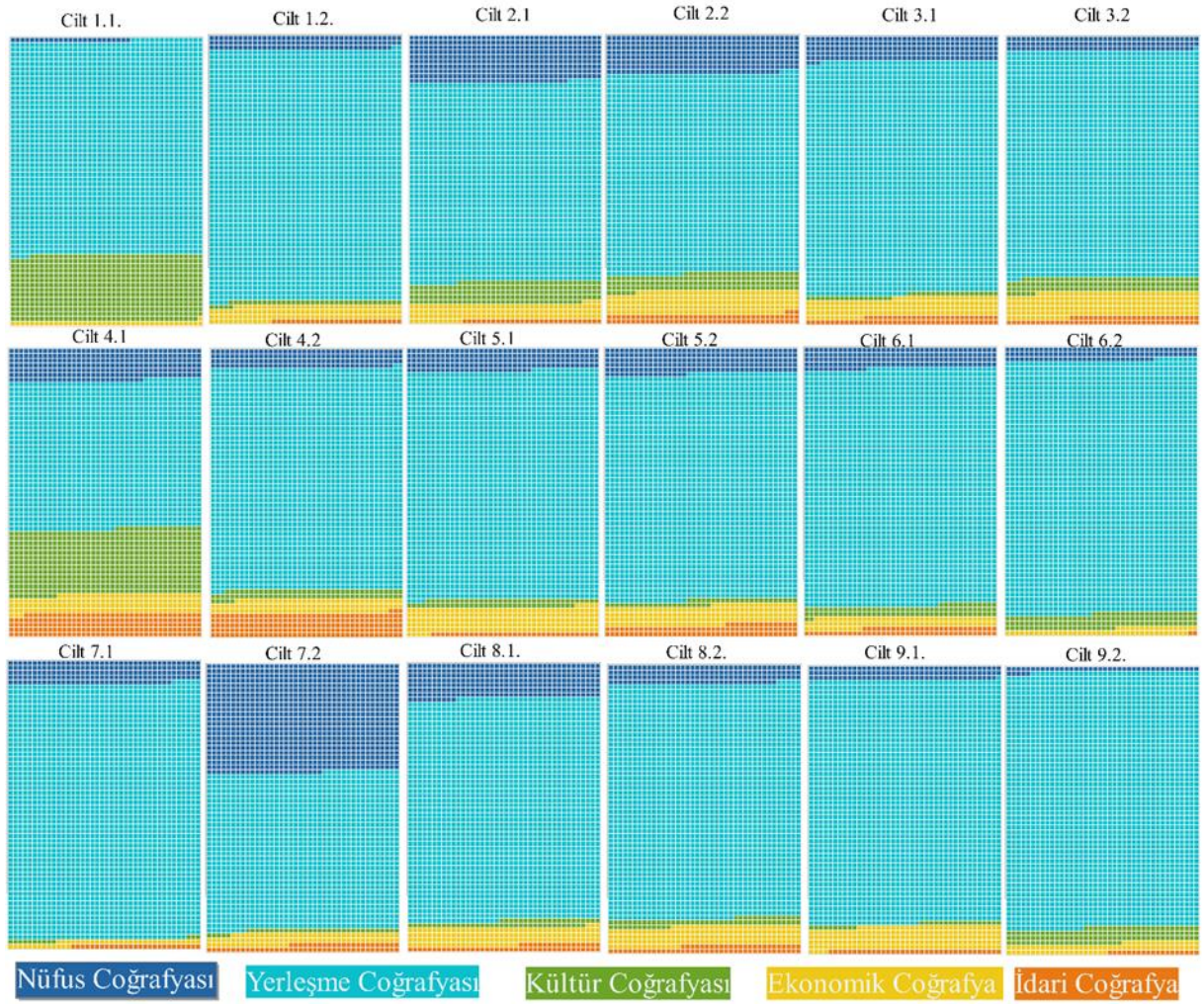
Şehirsel yaşamın önemli mekanları olan mesireler, tekkeler, imaretler ve kahvehaneler, yerleşme dokusunun sosyo-kültürel özelliklerini ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi, bu yapıları tanıtarak yerleşme dokusunun bütün renklerini eserine taşımaktadır. Çalışmamızda, yerleşme coğrafyasının bir alt başlığı olarak sosyo-kültürel yapılar kodlanmış ve bu yapılar hakkında bilgi aktarımı mesireler ve tekkeler etrafında yoğunlaşmıştır. Evliya Çelebi'nin doğayla olan güçlü bağı, müellifin mesirelere dair daha yoğun aktarımlarına yansımıştır. Kahvehaneler hakkında ise sınırlı bilgiler verilmekte olup, İstanbul, Bursa ve Şam'daki kahvehaneler eserde tanıtılmaktadır. Dönemsel şehir yaşamının önemli sosyo-kültürel mekânı olan tekkeler eserde yer verilen unsurlardan biridir. Tekkelerin yolculara barınma ve yemek gibi hizmetler sunması, sosyal nitelikleri ve sağladıkları imkanlara değinilmekte ve farklı amaçlarla hizmet veren tekkeler eserde anlatılmaktadır[19].

Yerleşmelerle ilgili başlıklardan bir diğeri de eğitim kurumları ve bunların nüfusun sosyokültürel yapısına dair bilgiler içeren nitelikleridir. Başta ilk derece eğitim kurumları olan sübyan mektepleri olmak üzere, medreseler ve diğer eğitim kurumları hakkında bilgiler verilmektedir. Şehirlerin anlatımında eğitim kurumlarına dair sayılar, mektep, medrese, Kur'an ve hadis öğreten kurumlara aittir. Ayrıca camilerin bazılarının aynı zamanda mektep niteliğine sahip olduğu da aktarılmaktadır. Bu başlıkta Evliya Çelebi, kurum sayıları üzerine odaklanırken, eğitimin niteliği ve içeriğine dair oldukça kısıtlı bilgiler vermektedir. Eğitim alan çocukların niteliklerine genel olarak değinen müellif, bazı örnekler üzerinden verilen eğitim ve yapılan uygulamalara dair bilgiler de sunmaktadır[20]. Eğitim ve sağlık kurumlarının bağlı bulunduğu vakıflar ve sahip olduğu imkanlar eserde yer verilen bilgilerdendir.

Evliya Çelebi, yerleşmelerin ekonomik özellikleri üzerinde ayrıca durmaktadır. Yerleşmelerin büyüklüklerini; bağlı bahçeli, çarşılı ve pazarlı gibi ibarelerle vurgulayarak tasvir etmektedir. Bununla birlikte, dönemin ana ticari merkezleri olan ve yerleşmelerin ekonomik niteliklerine göre şekillenen bedestenler, Evliya Çelebi'nin şehirlerin büyüklüğünü vurgulamak için kullandığı diğer bir unsurdur. Nitekim bir yerleşmenin

[19] Ayrıntılı bilgi için Edirne bahsine Güreşçiler Tekkesi bakınız.
[20] Ayrıntılı bilgi için Edirne bahsi Sultan Murat Şifahanesinin anlatımına bakınız.

büyüklüğünü ifade edebilmek adına "iki bedestenli" ibaresi kullanılmaktadır. Yine benzer şekilde hanlar ve kervansarayların sayıları, nitelikleri, kullanım özellikleri ve yapılan ticari faaliyetler de eserde aktarılmaktadır. Evliya Çelebi, şehirlerin ticari alanlarına dair yaptığı bu aktarımlarında, bu mekanların fiziksel niteliklerinin yanı sıra sosyal ve kültürel niteliklerini de kapsayacak şekilde anlatmaktadır (Şekil 6).

Şekil 6-Beşerî Coğrafya Temalarının Eserin Ciltlerindeki Dağılımı

Figure 6. Thematic Distribution of Human Geography Elements in the Volumes of the Seyahatname

Tarihsel süreç içerisinde şehir ve ticaret birbirleriyle sıkça ilişkilendirilen unsurlardır. Şehirlerin gelişimi, genellikle ticari misyonlarıyla mümkün olmuştur ve bu konuda pek çok teori bulunmaktadır. Bu bakımdan, yerleşmelerin ekonomik nitelikleri, onları şekillendiren temel unsurlardan biridir. Coğrafya biliminin önemli alt disiplinlerinden biri olan ekonomik coğrafya, ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımını, bu faaliyetlerin neden ve nasıl belirli bölgelerde yoğunlaştığını ve ekonomik süreçlerin coğrafi ortam üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda ekonomik coğrafyaya dair unsurlar ekonomik yapılar ve ekonomik faaliyetler alt başlıkları halinde iki ana kategoride ele alınmaktadır

Evliya Çelebi, şehir dokusunun önemli unsurları olan ve ticari alanı şekillendiren pazarları, hanları, kervansarayları, çarşıları ve bedestenleri mimari özellikleri, donanımları ve kullanım biçimleriyle detaylıca anlatmaktadır. Bu yapıların adları, mimari özellikleri ve burada hizmet verenlerin etnik ve dini kimlikleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca, bekar çalışanların kaldığı odalar hakkında bilgiler eserde bulunmaktadır. Limanlar Evliya Çelebi'nin bilgiler vermekte olduğu ticari sahalardır. Eserde limanları; coğrafi nitelikleri, yapıları ve ticari faaliyetlerine yer vererek anlatmaktadır.

Evliya Çelebi, günlük yaşamın başlıca mekanlarına dair aktardığı bilgilerle halkın sosyal ve kültürel niteliklerine dair önemli veriler sunmaktadır. Erkek ve kadınların giyim, endam ve karakteristik özelliklerine dair aktarımlar, şehir yaşamından verilen örneklerle desteklenmektedir. Ayrıca, şehirlerde üretim yapan ve esnaflıkla uğraşan zanaatkarlara dair bilgiler sunarak, ticaret sahasında bu kişilerin konumlarını, ürettikleri emtiaları, niteliklerini ve uygulamalarını aktarır.

Çalışmamızda, ekonomik coğrafya kapsamında yapılan üretim, tarımsal ve tarım dışı üretim olarak iki ana başlık altında ele alınmaktadır. Eserin genelinde, tarımsal üretime dair daha yoğun aktarımlar verilmekle birlikte el tezgahlarında üretilen kumaş, silah, maden ve işlenmiş diğer ürünlere dair bilgiler de bulunmaktadır. Ayrıca yerleşmelerde yetişen meyve ve sebzeler, toprakların verimliliği ve üretilen buğday miktarı eserde aktarılmaktadır. Yöresel tarım ürünleri hakkında da bilgiler vererek, sıklıkla birbirleriyle kıyaslamalar yapmaktadır. Referans olarak belirlediği Amasya misket elması gibi ürünler üzerinden coğrafi nitelikli meyve ve sebze eserde övgüyle tanıtmaktadır[21]. Evliya Çelebi, Anadolu'dan Balkanlar'a bu minvalde pek çok tarımsal ürüne eserinde yer vermektedir[22].

Seyahatname, 17. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne coğrafi bir bakış açısıyla yansıtan bir kaynak olmasıyla idari coğrafya bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nin merkez ve mahalli yapılanması tanıtılmakta ve şehirlerdeki idari ve mülki amirler anlatılmaktadır. Şehirlerin büyüklüklerine ve sahip oldukları idari, askeri ve ekonomik özelliklere göre yerel yöneticilerin sayıları değişmekle birlikte, şehirlerin hâkimi olarak yer verdiği kişiler üzerinden şehir yönetimi ve işleyişini anlatmaktadır[23].

Aynı zamanda müellifinin otobiyografisi de olan Seyahatname, Osmanlı coğrafyasını şekillendiren pek çok olayı, doğrudan içinde bulunanın ya da bulunanların gözlemlerine dayanarak aktarması bakımından önem taşımaktadır. Eserde, pek çok sefer, gaza, isyan gibi önemli olay birincil ağızdan aktarılmaktadır. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin Osmanlı bürokrasisinde farklı kademelerde görev yapması anlatılarını idari coğrafya bakımından önemli kılmaktadır. Özellikle eserin 2. ve 9. ciltlerinde, Anadolu idari coğrafyasının dönemsel sorunları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Benzer şekilde, Balkan ve Kafkas idari coğrafyası hakkında yapılan aktarımlar, dönemin şartlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Etnik ve dini niteliklere göre farklılaşan Osmanlı Devleti'nin idari yapısı ve bölgesel farklılıklara dair yer verilen bilgiler, idari coğrafya bakımından diğer önemli konulardandır.

Evliya Çelebi eserinde toplumların kültürel niteliklerini ön plana çıkarmaktadır. 17. yüzyıl sosyal tarihine ışık tutan bir eser olarak Seyahatname de günümüze taşınan en önemli bilgiler kültür coğrafyasına dairdir. Oldukça geniş bir çalışma kapsamına sahip olan kültür coğrafyasıyla ilgili aktarımlar, bu çalışmada maddi ve maddi olmayan kültür varlıkları olarak iki ana başlık altında incelenmiştir. Yapılan kodlamalar, bu iki ana başlığın niteliklerine göre şekillenen alt başlıklarla desteklenmiştir.

Evliya Çelebi, eserinin genelinde somut unsurlar hakkında daha yoğun aktarımlarda bulunmuştur. Bu tutum, kültür coğrafyası açısından da benzerlik göstermektedir. Eserde tasvir edilmesi daha kolay olan maddi kültür unsurlar kapsamlı bir şekilde aktarılırken, yaşanmışlık ve tecrübe gerektiren maddi olmayan kültür unsurlarına dair aktarımlar nispeten daha sınırlıdır.

Çalışmamızda maddi kültür varlıkları; mimari, giyim-kuşam ve gastronomi alt başlıkları altında kodlanmıştır. Bu alt başlıklar arasında, en yoğun aktarımlar mimari ve giyim-kuşam üzerine yapılmıştır. Kültürel

---

[21] *"Beğenilenlerinden; bahçeleri hesapsız olup şebekeli bostanlarında lahanası o kadar çok ve o kadar iri olur ki sanki her biri beylerbeyi davulu kadar olur. Bosnalılar bu lahanayı görüp, "Ah canum, dinüm, îmânum kapusta" derler. Gerçekten de Van diyarı lahanası kadar iri olup Budin'e bütün lahana bu Kızılhisar'dan gider, zira Boşnak kavmi lahana ile kırah (bezelye) çorbasını ve keçi sütü surutkasını pek severler"* (Cilt 6.1, P. 362)

[22] *"Elması yeryüzünde yoktur. Hatta Malatya'nın Aspuzu Bağı'nın nazlı elmasından ve Rumeli'nde Köstendil Bağı elmasından bu Sudak elması meşhurdur ki, misk ve amber gibi kokusu vardır. Hatta müelliflerden (—) (—) kimse [136b] (—) adlı kitabı girişinde "Elma gibi faydası boldur. Utanacak şeyden Allah'a sığın" dediği elma, bu Sudak Bağı elmasıdır. İzmit Sancağı'nda Kocaeli şehrinin misket elmasından lezzetli ve yemesi hoş, bu Sudak elması ki sarı renkli, sekizi bir okka gelip içinde çekirdeği çığrar elmadır ki yiyenin beyni kokulanır ve gayet besleyicidir*". (Cilt 7.2, P. 182).

[23] *"Acem hanlığıdır ama Gürcistan toprağında Şavşad tahtıdır. Eyaleti on yedi sultanlıktır ve 70 kadılık, 40 nahiye, 11 ülke ve 7 oymak tabir olunur vilâyettir. Gürcistan hükmünde iken yedi teng (bölge) Gürcistan'ın üç tengi bu Tiflis eyaletidir. Hâlâ Tiflis hanı iki bin nökere mâliktir. Kadısı, kelenteri ve münşisi ve Oniki yâr aşkına hâkimleri vardır*". (Cilt 2.2, P. 58: 678).

peyzajı şekillendiren başlıca somut unsurlar yapısal özellikleri ve kullanım nitelikleriyle aktarılmaktadır. Evliya Çelebi'nin şehir dokusunun bu unsurlarını titizlikle aktarması günümüze ulaşamayan somut kültürel yapılar hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân tanımaktadır.

Kültür coğrafyası bakımından Seyahatnameyi önemli kılan niteliklerden biri de insanların giyim tarzlarına dair yaptığı aktarımlardır. Payitahtın merkezinden başlayan seyahat serüveninde Evliya Çelebi, ulaştığı her coğrafyada farklı insanların giyim tarzlarını aktarması dikkat çekicidir. Nüfusun etnik, dini ve sosyoekonomik nitelikleri doğrultusunda, insanların kılık kıyafetlerini detaylandırır. Evliya Çelebi'nin farklı toplumların sosyo-kültürel özeliklerine dair yaptığı bu aktarımlar ve eserin kapsamı düşünüldüğünde Seyahatname kültür coğrafyası açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Yine kültür coğrafyası ile ilişkili gastronomiye dair bilgiler eserde yer almaktadır. Başta tarımsal nitelikli ürünlerden üretilen yiyecekler ve içecekler olmak üzere zengin bir mutfak kültürü anlatılmaktadır. Bulunduğu yerlerin yemek kültürünün ana yemekleri başta olmak üzere Evliya Çelebi dikkatini çeken birçok yiyeceğe ve az sayıda olsa da yemek tariflerine yer vererek dönemin mutfak kültürüne dair izlenimler sunar.

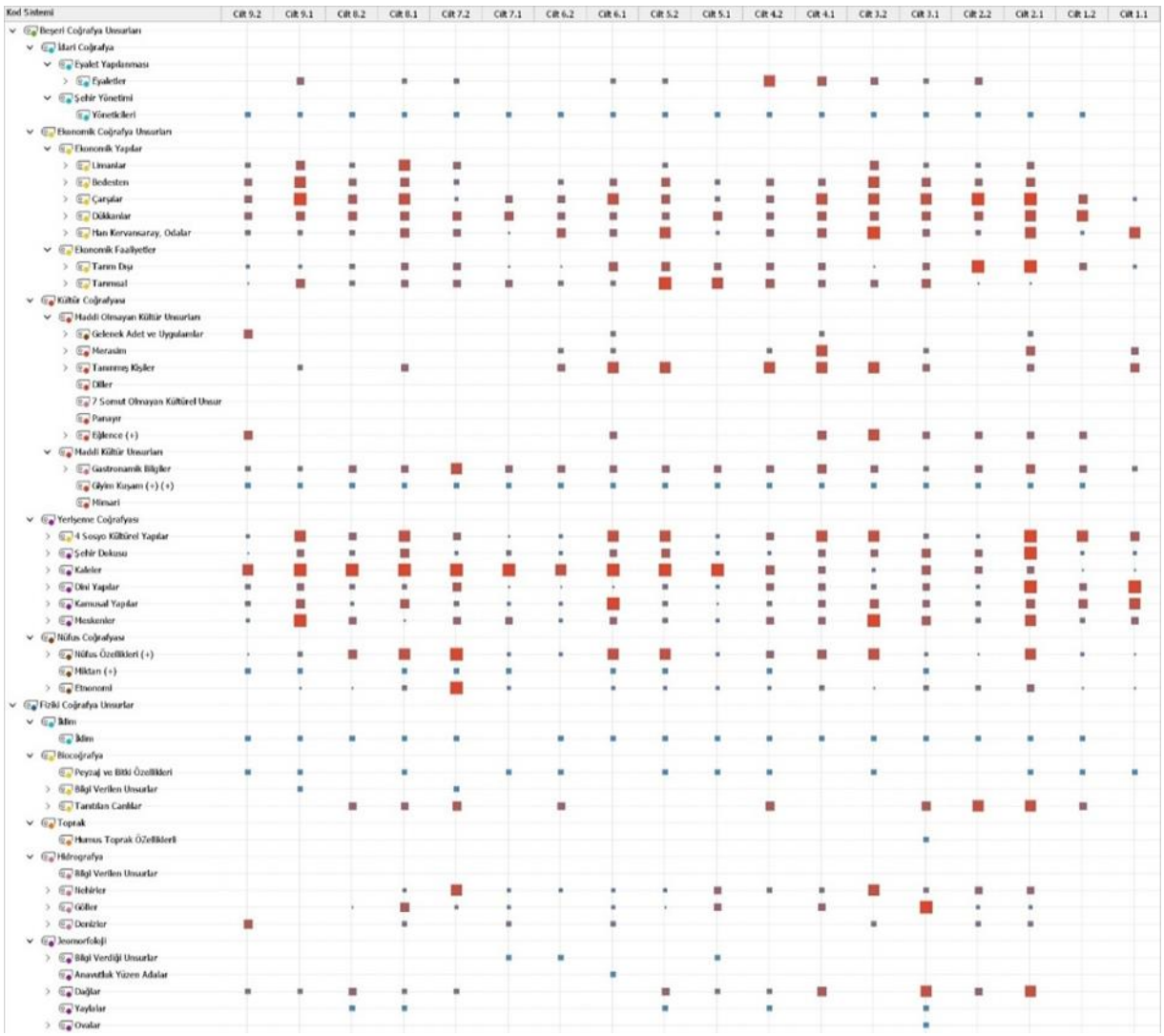
Evliya Çelebi maddi kültür unsurlarının yanı sıra soyut kültür unsurlarına da değinmiştir. Nitekim toplumların adet, gelenek ve kültürel niteliklerine dair bilgiler eserde yer almaktadır. Nüktedan kişiliği ve hoş sohbetiyle dikkatleri üzerine çeken Evliya Çelebi, katıldığı cemiyetleri, törenleri, eğlenceleri ve merasimleri eserinde anlatmaktadır. Kültürü şekillendiren diller ve topluluklara dair anlatıları, Seyahatname'yi kültür coğrafyası bakımından ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Özellikle dillere dair verdiği isim, kelime ve cümle örnekleri ile lehçelere göre değişen kullanım özellikleri, büyük önem taşımaktadır.

Nüfus coğrafyası kapsamında Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler de oldukça kıymetlidir. Çalışmamızda nüfus coğrafyası başlığı altında; miktar, etnonim ve nüfus özellikleri hakkında yapılan kodlamalarda, en yoğun anlatımlar etnonim ve nüfus özelliklere dairdir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Evliya Çelebi nüfus miktarına dair doğrudan tahminlerde bulunmamaktadır. Ancak, nüfus büyüklüğüne dair hane sayılarını vermektedir.

Evliya Çelebi, Osmanlı sınırlarını aşan seyahatlerinde karşılaştığı toplumları ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Anadolu, Rumeli ve Kafkasya'nın çok milletli ve kozmopolit nüfus yapısını dini ve etnik kimlikleri doğrultusunda tanıtmaktadır. Bununla birlikte, nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri, genel görünümleri, adetleri, gelenekleri, dilleri ve lehçeleri hakkında da kapsamlı bilgiler vermektedir. Etnik ve dini nitelikleri doğrultusunda nüfusu mekânsal dağılımı hakkındaki aktarıları nüfus coğrafyası bakımdan ayrıca önem taşımaktadır.

Seyahatname üzerinden yapılan kodlamaların genel dağılımına bakıldığında, beşerî coğrafya ana başlığı altında daha yoğun aktarımlar yapıldığı gözlemlenmektedir. Yerleşme ve ekonomik coğrafya ile ilgili alt başlıkların eserin tüm ciltlerinde en yoğun şekilde işlendiği görülmektedir. Beşerî coğrafya başlıkları arasında ise en fazla aktarılan konu yerleşme coğrafyasıyla ile ilgilidir (Şekil 7).

Eserin genelinde, fiziki coğrafyaya dair çeşitli aktarımlar yapılmakta olup, bu aktarımların beşeri coğrafyaya kıyasla daha az olduğu görülmektedir. Ancak, klimatoloji ve hidrografya kapsamında tüm ciltlerde aktarımlar yapıldığı izlenmektedir. Beşeri unsurların daha yoğun olarak aktarılmasında eserin ana mekânının şehirler olmasının önemli bir rolü vardır. Şehirler, başta olmak üzere yerleşmelerin halkıyla ilgili daha fazla konunun aktarılması ve bu unsurların çalışmada kodlanması, beşeri ve fiziki coğrafya unsurlarının dağılımlarını etkilemektedir.

Şekil 7- Alt Kodların Metin İçindeki Aktarım Sıklığı

Figure 7- Frequency of Sub-Code Occurrences Within the Text

4. SONUÇ

Bu çalışma, Seyahatname üzerinden gerçekleştirilen metin analizleri ve müellifin coğrafi bilgi üretim biçimini destekleyen örnek olaylarla Evliya Çelebi'nin coğrafyacı kimliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Osmanlı coğrafyasının ötesine uzanan seyahatlerini, yalnızca gezi notları düzeyinde değil, çağının sınırlarını aşan gözlem gücüyle mekânı çok boyutlu ve coğrafi bir bakış açısıyla ele alma yetkinliği göstermiştir. Bu bağlamda, *Seyahatname*, Evliya Çelebi'nin gözlem, tasvir ve yorum kabiliyetiyle klasik coğrafya anlayışının ötesine geçen; etnografik ve kültürel çözümlemelerle zenginleşen, çok boyutlu bir coğrafi metin niteliği taşımaktadır. Adını kendi çağının ötesine ulaştıran eserinde Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlerin dağ, nehir, iklim ve bitki örtüsü gibi fiziki coğrafya unsurlarının yanı sıra, yerleşme dokusu, nüfus yapısı ve toplumsal ilişkiler gibi beşerî ve kültürel özelliklerini de sistematik bir coğrafi bakış açısıyla aktarmaktadır. Aydın kişiliği ve entelektüel birikiminin yanı sıra, güçlü bir gözlem yetisine sahip olan Evliya Çelebi, tasvire ve deneyime dayalı bilgi üretim yaklaşımıyla erken dönem ampirik bir tutum sergilemekte; böylece hem Osmanlı coğrafyacıları içinde hem de seyahatname yazıcılığı bağlamında özgün bir konum elde etmektedir.

Anlatı yoluyla mekanların sözlü bir haritasını oluşturan Evliya Çelebi, eserinde fiziksel unsurların yanı sıra kültürel coğrafi görünümünü de ele almaktadır. Bu yaklaşım, onun bilgiyi mekânsal epistemolojiye dayalı geliştirdiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle yerel halktan derlediği anlatılar, gelenekler ve görenekleri, tutum ve davranışları kapsayan içerikle yerel bilginin yazıya aktarılmasıdır. Halkın yaşam biçimini, sosyal yapıları,

ekonomik etkinliklerine dair öğeleri mekânsal bağlamda ele alışı Evliya Çelebi'nin bu yaklaşımını desteklemektedir. Bu tutum bilginin yalnızca ölçülebilir değil; anlatılabilir, yorumlanabilir olabileceğine göstermektedir. Evliya Çelebi'nin bilgi üretimini destekleyen zengin anlatıları, eserini disiplinlerarası bir zemine taşımaktadır.

Evliya Çelebi'nin bilgi aktarımındaki abartılı üslubu ve mitolojik ögeleri kullanımı her ne kadar eleştirilmesine ve epistemolojik olarak sorgulanmasına neden olsa da bu anlatıların kültürel bağlamda taşıdığı anlam, bilgi değerini zedelemekten ziyade derinleştirmektedir. Fiziki ve beşeri unsurların görsel ögeler olmaksızın tasvirinde kullanılan mübalağalı dil, okurların zihinlerinde mekanların şekillendirmesine imkan sağlamaktadır. Yine yaygın olarak bilinen unsurlar üzerinden verilen referanslarla bu tutum desteklenmektedir.

Evliya Çelebi'nin on ciltlik Seyahatnamesi, Osmanlı coğrafyasının ve komşu ülkelerin fizikî, beşerî ve ekonomik özelliklerine ilişkin kapsamlı bilgiler içermesi bakımından, coğrafyanın dört ana geleneğinden biri olan "bölgesel yaklaşım" çerçevesinde değerlendirilebilir. Seyyah, ziyaret ettiği şehirlerdeki topografik yapıyı, iklim koşullarını, tarımsal faaliyetleri, ticaret yollarını, demografik yapıyı ve sosyo-kültürel unsurları gözleme dayalı olarak aktarmakta; yer yer tarihî kaynaklara referanslar vererek anlatımını derinleştirmektedir. Betimlemelerinde yalnızca mevcut durumu tasvir etmekle kalmayıp, yerleşmelerin gelişimi, ekonomik düzeyi, nüfus hareketliliği gibi olgular arasında sebep-sonuç ilişkileri kurması yönüyle Seyahatname, döneminin çok-disiplinli bilgi üretim tarzını da yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir. Nitekim Seyahatname, 17. yüzyıl Osmanlı coğrafyasına ilişkin bir saha çalışmasıdır. Evliya Çelebi'nin bilgi edinme, üretme, aktarma ve yorumlamadaki yöntemsel yaklaşımı; gözleme dayalı betimlemeleri ve mekânsal unsurları detaylı biçimde analiz etme becerisi, onu yalnızca bir seyyah değil, aynı zamanda dönemin koşulları içinde değerlendirildiğinde bir coğrafyacı kimliğine de sahip kılmaktadır. Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin farklı coğrafi mekânlarda gerçekleştirdiği sistematik gözlemler, yerel özelliklere dair detaylı betimlemelerle birleşerek hem ampirik hem de analitik bir coğrafya anlayışının örneğini sunmaktadır.

Çıkar Çatışması / *Conflict of Interest*	**Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.** ***The authors declared no conflict of interest***
Finansal Destek / *Funding conditions*	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. The author declared that he received no financial support for this study
Yazar Katkıları / *Author Contributions*	**Yazarlar / *Authors***
Çalışmanın içeriği ve tasarımı/Conception/Design of Study	K. Erhan
Metodoloji / Methodology	K. Erhan
Veri toplama-oluşturma-iyileştirme / Data Curation	F. Sarıusta
Analiz/Analysis and interpretation of data	F. Sarıusta
Görselleştirme / Visualization	F. Sarıusta
Yazı taslağı / Writing - Original Draft	K. Erhan – F. Sarıusta
Yazma - İnceleme ve Düzenleme / Writing - Review & Editing	K. Erhan – F. Sarıusta
Proje yönetimi / Project administration	

REFERANSLAR

Bilgili, M., & Kocalar, A. O. (2020). Coğrafya nedir?. *Liberal Düşünce Dergisi*, *25*(99), 145-162.

Bilgili, M., (2020). Coğrafyada mekân felsefesi üzerine yaklaşımlar. International journal of geography and geography education (Online) , vol.25, no.41, 88-102.

Develi, H. (2022). *Evliya Çelebi'nin izinde*. Türkiye Turing ve Otomobil kurumu. https://turing.tr/yayinlar/evliya-celebinin-izinde/

Dündar, E. (2023). Coğrafyanın Orta Çağ serüveni. U. Sözcü ve A. Türker (Ed.), *Geçmişten günümüze coğrafyanın serüveni* içinde (s. 32-64). Pegem Akademi.

Dündar, E. (2023). Coğrafyanın bilgi ve iletişim teknolojileri çağında serüveni. U. Sözcü ve A. Türker (Ed.), *Geçmişten günümüze coğrafyanın serüveni* içinde (s. 32-64). Pegem Akademi.

Çağlar, A. ve Erhan, K. (2023). Coğrafyanın İlk Çağ serüveni. U. Sözcü ve A. Türker (Ed.), *Geçmişten günümüze coğrafyanın serüveni* içinde (s. 1-30). Pegem Akademi.

Erhan, K., Sarıusta, F., & Erdoğan, H. (2024). Bursa seyyahından cihan seyyahına Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Kültür Coğrafyası bakımından değerlendirmesi: Bursa Örneği. HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 12(24), 109-1

Elibüyük, M. (1995). *Matematik Coğrafya*. *Ekol Yayınevi, Ankara*.

Özgen, N. (2010). Bilim olarak Coğrafya ve evrimsel paradigmaları. *Ege Coğrafya Dergisi*, *19*(2), 1- 26.

Özgüç, N. ve Tümertekİn, E. (2000). *Coğrafya geçmiş, kavramlar ve coğrafyacılar*. Çantay Kitabevi.

Özkul, O., & Çomak, N. (2019). Ottoman Geography-an article by Franz Taeschner and an analysis of the transition from eastern scientific tradition to european scientific mentalty. *Coğrafya Dergisi*, (39),

Türkay, C. (1999). *Osmanlı Türklerinde coğrafya*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Kaya, İ. (2014). Nitel araştırma yöntemleri. Y. Arı & İ. Kaya (Ed.), Coğrafya araştırma yöntemleri içinde (124-160). Coğrafyacılar Derneği.

Tanpınar, A. H., (1999), Beş şehir, Dergâh Yay., İstanbul.

Yavan, N., 2005. "Bilim Felsefesi bakımından Coğrafyada pozitivist yaklaşım" Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı sf. 405- 411 İstanbul

Livingstone,, D., Yavan, N., & Kurtar Anlı, C., (2018). Coğrafyanın kısa bir tarihi. International journal of geography and geography education (Online) , no.38, 311-317.

Bekaroğlu, C. E., & Yavan, N., (2018). Türk Coğrafyacılığında dört gelenek: Ampirik bir analiz. Marmara Coğrafya Dergisi, no.37, 79-93.

Dağlı, Y., & Kahraman, S. A. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit* (10 cilt). Yapı Kredi Yayınları.

Dankoff, R. (2012). *Seyyah'ı alem Evliya Çelebi'nin dünyaya bakışı* (M. Günay, Trans.). Yapı Kredi Yayınları.

Nalçacı, N. N. (2010). İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(16), 523-562.

Tezcan, N. (2019). *Seyyahın kitabı: Evliya Çelebi üzerine makaleler*. Yapı Kredi Yayınları.

Kocabaş, Şakir. "İslâm ve bilim". Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, sy. 1 (Aralık 1996): 67-83

Livingstone, D. (1992). The Geographical tradition: Episodes in the hof a contested enterprise. Oxford, UK: Blackwell.

Bayartan, M., (2009). Geographıcal space in utopıas. Turkısh Journal Of Socıology-Sosyolojı Dergisi, Vol.3, No.18, 69-95.